

Boris Holzer og Mads P. Sørensen

Politik i det refleksive moderne: fra livspolitik til subpolitik

Vendt imod forestillingen om, at politik i dag spiller en mindre rolle end tidligere, har Ulrich Beck vedholdende argumenteret for, at en sådan antagelse bygger på en fejlfortolkning af den aktuelle sociale virkelighed. Det faktum, at interessen for formel politik tilsyneladende er faldende næsten overalt, skal ikke forstås som et tegn på faldende politisk interesse eller handling i det senmoderne samfund. At fokusere på traditionelle arenaer og former for politik vil nemlig føre til, at vi leder efter det politiske 'de forkerte steder' (Beck 1993). I stedet for at søge det politiske i parlamentariske valg eller debatter, rådes vi til at lede efter politik, som fremtræder – og gemmer sig – på nye områder: fx i menneskers dagligdagsaktiviteter og i de sociale bevægelser ofte uformelle og spontane politiske aktioner.

For at sætte fokus på disse nye områder og former for politik og for at adskille dem fra de traditionelle har Beck opfundet begrebet 'subpolitik'. Overordnet set refererer begrebet til mindre, ofte individuelle beslutninger som enten har en direkte politisk referenceramme eller opnår politisk betydning igennem deres ophobning. Snævert defineret er subpolitik politik placeret *under* nationalstaten. Mere generelt bør subpolitik dog forstås som en form for politik 'udenfor og hinsides nationalstatens politiske systems repræsentative institutioner' (Beck 1996, 18), og begrebet refererer derfor også til transnational politik *på tværs af og hinsides* nationalstaten. Præfixet 'sub' indikerer heller ikke, at dette er en mindre vigtig form for politik end den formelle politik, men en mindre institutionaliseret form.

I denne artikel vil vi præsentere begrebet subpolitik med henblik på to forskellige områder: på den ene side vil vi se på, hvordan ikke-politiske beslutninger truffet i samfundsmæssige sfærer som fx den økonomiske eller den videnskabelige alligevel kan blive 'subpolitiske', og på den anden side vil vi diskutere fænomener som NGO'er, politisk forbrug og etiske investeringer. I begge tilfælde har vi med fænomener at gøre, der hverken er 'politiske' eller 'ikke-politiske'. Skønt områderne på dette punkt ligner hinanden, er grundene til, at begrebet subpolitik kan bringes i anvendelse i forhold til dem, forskellige.

Det skyldes efter vores mening, at begrebet subpolitik ifølge sin natur er et janushovedet begreb, der i det mindste dækker over to klart adskilte sæt af fænomener. I det følgende vil vi kort udvikle disse 'to ansigter' nærmere. Vi vil derefter kontrastere Becks begreb med den relaterede idé om 'livspolitik', som Anthony Giddens har fremlagt. Efter således at have afklaret det begrebslige fundament vil vi mere detaljeret undersøge subpolitikens to dimensioner, og vi vil foreslå, at de adskilles som enten 'passive' eller 'aktive' former for subpolitik.

Subpolitikens to ansigter

Subpolitik-begrebet er blevet udviklet inden for rammerne af teorien om 'refleksiv modernisering', som hævder, at de vestlige industrisamfund er trådt ind i en *anden* modernitetsfase. Mens det første moderne moderniserede traditionen, så moderniserer det andet moderne moderniteten selv. Beck et al. taler ikke om modernitetens afslutning som sådan, dvs. om noget der kunne forstås som det *post*moderne. Snarere end som en ophævelse af det moderne skal det andet moderne forstås som en *radikalisering* af moderniteten og som dens *selvkonfrontation* (for en generel diskussion se Beck, Giddens og Lash 1994; Beck, Bonß og Lau 2001).

Det primære medium for modernitetens selvkonfrontation er den stigende erkendelse af uønskede *bivirkninger* ved det første modernes projekter og institutioner. I lang tid blev modernitetens bivirkninger i form af fx miljødelæggelser eller en øget social fragmentering enten ignoreret eller anset for at være mindre væsentlige end fordelene ved den økonomiske vækst. Det var muligt så længe, det første moderne, det klassiske industrisamfund, var centreret omkring tilfredsstillelsen af materielle behov. Det teknisk-industrielle fremskridt var således ikke bare et synonym for sociale fremskridt, men for *overvindelsen* af knaphed. Men i skjul af rigdomsskabens succes blomstrede de uønskede bivirkninger: "*Sultens djævel bekæmpes med risikoforøgelens Beelzebub*" (Beck 1997a, 58). Det var kun muligt for industrisamfundet at vende det blinde øje til de uønskede *bivirkninger*, fordi det kunne støtte sig til en stærk fortælling, der kunne retfærdiggøre dets *hovedanliggende*: at skabe fremskridt og rigdom.

Ironisk nok er det sådan, at i det øjeblik, hvor en fjendtlig, ekstern naturs farer synes at være overvundet via det teknologiske herredømme, da tvinges moderniteten til at forholde sig til problemet med selvproducerede risici, 'manufactured risks'. På toppen af sin succes bringer moderniteten sig selv i fare. Risici og farer har selvfølgelig altid været en del af såvel de traditionelle samfund som industrisamfund. Men i det andet moderne trænger

de risici sig på, som ikke er lokale, som rækker langt ind i fremtiden og som kan få betydning for såvel rige som fattige dele af befolkningen.¹ Skønt der, som Beck formulerer det, er en tendens til, at 'rigdom akkumuleres for oven, risici for neden' (Beck 1997a, 48), så gennemtrænger fx udsigten til en fundamental miljøkrise sociale og territoriale grænser. Selv forurenere vil nemlig før eller siden blive ramt af, det Beck kalder for, 'boomerang-effekten': "... moderniseringens risici medfører, at *gerningsmand og offer* før eller senere bliver *identiske*. I det værst tænkelige tilfælde – en atomkrig – er dette oplagt: Den tiltintetgør også aggressoren." (Beck 1997a, 51) Ved hjælp af deres akkumulation begynder bivirkningerne og eksternaliteterne således at underminere modernitetens fundament.

Set i forhold til nærværende kontekst er det interessante ved den refleksive moderniseringsproces Becks argumentation for en medfølgende politisering af det moderne samfund. Anerkendelsen af modernitetens 'skyggeside' og det tilsvarende sammenbrud for den store fortælling om fremskridtet åbner vejen for en politisering af områder, som indtil videre har undgået konfrontation med offentligheden: "Det, der hidtil forekom *upolitisk*, bliver *politisk*, nemlig *elimineringen af 'årsagerne' i selve industrialiseringsprocessen*." (Beck 1997a, 33) Det moderne samfunds basispræmisser – fremskridtet, den teknologiske rationalisering og herredømmet over naturen – tages ikke længere for givet. Tværtimod opfattes de nu som kontingente og bliver derfor gjort til genstande for politiske kampe. Ved at understrege de potentielle konflikter, der opstår fra denne proces, fremhæver Beck, det vi vil kalde for, subpolitikens '*aktive*' side, dvs. den anfægtelse af modernitetens taget-for-givet antagelser, der fremføres af aktører udenfor det formelle politiske system, først og fremmest af de sociale bevægelser. Der er dog også en anden, '*passiv*' side af subpolitik, som i meget mindre grad er baseret på konflikt og anfægtelse. I det følgende vil vi skelne mellem disse to former for subpolitik i Becks arbejde og foreslå en forståelsesramme for relationen mellem dem.²

I modsætning til den aktive form for subpolitik, som opstår i debatter og konflikter om samfundets fremtidige udviklingsretning, så er den passive subpolitik baseret på former for samfundsmæssig indflydelse, som ikke regelmæssigt er emner for offentlige undersøgelser eller retfærdiggørelsesprocedurer. Uddifferentieringen af de økonomiske og politiske subsystemer, eller som Beck formulerer det, af en teknisk-økonomisk sfære og en politisk-administrativ sfære, svarer til en bestemt arbejdsdeling i forhold til legitimation. Den politiske sfære spiller efter demokratiske regler. Tilknyttet denne sfære er demokratiske institutioner som fx parlamenter, princippet om offentlighed og frie valg, som blandt andet skal bidrage med *legitimitet* og *støtte* til bevarelsen af det politiske system selv. Dette kan så på den anden side også forstås som en legitimationskilde for det økonomiske

system: i det omfang konsekvenserne af økonomiske beslutninger primært påvirker dem, som de kommer til gode (dvs. at rigdomsskabelsen finder sted inden for rammerne af et nationalt velfærdsstatssystem), kan omkostningerne og fordelene tilpasses i en behørig politisk proces. Med andre ord: så længe konsekvenserne af den teknologiske udvikling ikke overskrider grænserne for politisk handling, kan man fastholde illusionen om, at politikken i sidste ende styrer samfundsudviklingen. Den præmis holder dog ikke længere (hvis den da nogensinde har gjort det).³ Selvproducerede risici og teknologiske innovationer har tilsyneladende overtaget initiativet fra politikken: ”I den offentlige diskussion forventer man ikke, at det ’nye samfund’ opstår som følge af parlamentariske debatter om nye love. Man forventer snarere, at det opstår som følge af anvendelsen af mikroelektronik, genteknologi og informationsmedier.” (Beck 1997a, 357)

I og med fremkomsten af fundamentale sociale forandringer og teknologiske risici mister den teknisk-økonomiske sfære sin hidtidige ‘ikke-politiske’ karakter uden dog at blive egentlig politisk. Den teknisk-økonomiske sfære er derfor ifølge Beck hverken ikke-politisk eller politisk, men *subpolitisk*. Denne konklusion når Beck frem til ved hjælp af sin definition af det politiske som ‘*skabelsen og forandringen af livsomstændigheder*’ i kontrast til et traditionelt syn på politik som ‘et forsvar for og en legitimation af et herredømme, magt og interesse’ (Beck 1997a, 311). Ifølge denne definition er den teknisk-økonomiske sfære politisk qua dens *direkte* indflydelse på vores livsbetingelser. Becks begrundelse for at introducere og bruge termen *subpolitik* til at beskrive denne sfæres politiske karakter – i stedet for blot at tale om *politik* – skal søges i denne sfæres mangel på i det mindste et karakteristikon for traditionel politik: nødvendigheden af at legitimere sig og gøre det via demokratiske procedurer.

Det subpolitiske manifesterer sig altså i det faktum, at “Afgørende epokale beslutninger omkring samfundets fremtid føres ... ud i livet *uden om* Folketinget og offentligheden ...” (Beck 1997a, 335). Ifølge Beck er det tilfældet inden for den moderne medicins og humangenetikens områder, hvor fundamentale sociale forandringer forberedes uden offentlig indblanding (ibid., 329ff). Et lignende eksempel på passiv subpolitik er de transnationale virksomheders indflydelse, idet beslutninger truffet i disse virksomheder kan have konsekvenser langt ud over beslutningsprocessens oprindelige horisont. Argumentet, for hvorfor politikken bør spille en rolle på disse områder, er, at samfundet på den ene side er nødt til at leve med bivirkningerne af beslutningerne, mens det på den anden side overhovedet ingen kontrol har med selve beslutningerne og heller ikke med de kriterier, der ligger til grund for dem.

Beck argumenterer dog også for (1997a, 304; 1999, 92), at subpolitiske arenaer dukker frem i form af ‘alternative handlingsmuligheder’, som udfordrer

hidtil ubestridte antagelser og rationaler. Beck hævder, at det er tilfældet på den teknisk-økonomiske udviklings område, som længe har været styret af 'praktiske nødvendigheder' (*Sachzwänge*) og 'fremskridtets konsensus'. Ifølge Beck er gangbarheden af disse ideer blevet alvorligt udhulet af miljøkrisen. Det betyder, at den teknologiske udvikling ikke længere kan 'neutraliseres politisk' med referencer til fremskridtet eller rationalisering. Den bliver tværtimod anfægtet og gjort til genstand for den aktive subpolitiks dynamik.

Det er klart, at disse to former for subpolitik ikke er fuldstændig ens: på den ene side dukker subpolitikken tilsyneladende op dér, hvor der opstår alternativer, konflikter og nye koalitioner; på den anden side bør vi også tale om subpolitik på præcis de områder, hvor alternative muligheder *ikke* diskuteres, og hvor offentlige undersøgelser og demokratisk kontrol er fraværende. Vi skal vende tilbage til disse to former for subpolitik senere i denne artikel og diskutere nogle konkrete fænomener for at illustrere forskellene. Først vil vi dog se nærmere på Anthony Giddens' og Michael Th. Grevens analoge ideer om politikens rolle i det senmoderne samfund. I endnu højere grad end Beck udvider Giddens politikens område ved at introducere begrebet 'livspolitik'; Greven ved at tale om et 'politisk samfund'. Selvom begge teoretikere deler Becks grundsynspunkt, er deres argumentation mere almen – og den afslører begrænsningerne i en ubegrænset brug af terminologien om 'det politiske' i forhold til næsten alle områder af hverdagslivet.

Livspolitik

Som også Becks begreb om subpolitik er det, er Giddens begreb om livspolitik knyttet til en overordnet analyse af senmoderniteten (Giddens 1990). Giddens er enig med Beck i, at vi nu træder ind i en ny modernitetsperiode. Men mens Becks 'det refleksive moderne' betyder en modernisering af moderniteten selv, en proces hvor moderniteten selv bliver problematisk, refererer Giddens i stedet til det refleksive moderne som en periode kendetegnet ved et tiltagende *refleksionsniveau* (Beck 1994a; 1994b og Giddens 1994b; 1994c). Det senmoderne er et *posttraditionelt samfund*, dvs. et samfund, hvor traditionen ikke længere *uproblematisk* strukturerer vores liv. Ifølge Giddens kan vi ikke længere vende os mod traditionen for at finde svar på spørgsmålene om, hvordan vi skal forme vores institutioner, liv og selvidentiteter. Der er ikke længere noget klart og utvetydigt manuskript – tilvejebragt af naturen eller traditionen – som kan fortælle os, hvordan vi skal opføre os, og hvad vi skal vælge. *Refleksiviteten* overtager i stedet traditionens rolle. Vi må *vælge*, hvad vi vil gøre med vores liv. Livsbaner er ikke længere givet – de skal skabes (Giddens 1999).

Det betyder, at det enkelte individ i sit hverdagsliv er konfronteret med hundredvis af underspørgsmål relateret til det overordnede spørgsmål: 'Hvordan skal jeg leve mit liv?' Det drejer sig om spørgsmål som: Hvilken karriere skal jeg vælge? Skal jeg have børn? Skal jeg have børn før eller efter min uddannelse? Hvor mange skal jeg have? Hvilken skole skal de gå i? Skal jeg gifte mig eller leve sammen med min partner uden at være gift? Hvilken slags mad skal jeg spise? Vi kan selvfølgelig vælge 'traditionelle' svar på disse spørgsmål – fx at gøre 'som min far altid gjorde', 'hvad vi altid gjorde i min familie' eller 'hvad kristendommen foreskriver, vi skal gøre' – men aldrig uden at vi *aktivt vælger* traditionen og *retfærdiggør* valget.⁴ For at håndtere den usikkerhed, som det fører med sig, vælger folk en bestemt *livsstil*, som tilvejebringer svarene i en 'kulturel pakkelse'. Og Giddens' begreb om livspolitik er præcist knyttet til disse valg af livsstile: "Livspolitik er ikke en politik om *livsmuligheder*, men om *livsstil*. Den omhandler disputer og kampe om, hvordan ... vi skal leve i en verden, hvor det der før var fastlagt af enten naturen eller traditionen nu er underlagt menneskelige beslutninger." (Giddens 1994a, 14-15) Men i hvilket omfang er et valg af livsstil en form for politik?

I det sidste kapitel i *Modernitet og selvidentitet* (1999) argumenterer Giddens for, at traditionel politik er ved at miste sin relevans i det posttraditionelle samfund. Ved traditionel politik forstår Giddens, det han kalder for, 'emancipatorisk politik'. Indtil videre har alle former for politik – radikale, liberale og konservative – været emancipatorisk politik. Den radikale (marxistiske) og den liberale politik udviklede sig i forsøgene på at befri folk (bourgeoisiet, arbejderklassen, de sorte, kvinderne osv.), og alle former for konservativ politik kan forstås som reaktioner mod disse forsøg på at emancipere forskellige samfundsgrupper.⁵ Emancipatorisk politik spiller stadig en rolle i det senmoderne samfund, men den politiske virkelighed som helhed kan ikke længere begribes ved kun at referere til dette begreb. I stedet siger Giddens, at politik i dag *både* er emancipatorisk politik og livspolitik, og at livspolitikens betydning er tiltagende.

Det skyldes fire faktorer (Giddens 1999, 259-261): For det *første* naturens socialisering, dvs. det forhold, at natur og samfund ikke længere kan adskilles, og at vores hverdagsbeslutninger derfor har direkte indflydelse på naturen. For det *andet* forandringer i den biologiske reproduktion. Hvordan skal vi som mennesker forstå vores endelighed? Hvilke rettigheder har fosteret? Osv. For det *trede* globaliseringsprocesser, dvs. det forhold, at beslutninger truffet i én del af verden i tiltagende grad har effekt på livsbetingelser i en anden del af verden. Og endelig for det *fjerde* at en stabil selvidentitet ikke længere er givet, men skal skabes.

Alle disse faktorer rejser vigtige moralske og eksistentielle spørgsmål,

og det er denne nye moralske/eksistentielle dimension ved politik, som Giddens forsøger at fange med sit begreb om livspolitik. Det er også vigtigt at understrege, at denne form for politik har individet som den centrale aktør. Mens det traditionelle politiske system (parlamentet, partisystemet osv.) stadig spiller en rolle i udformningen af den ramme eller den kontekst indenfor hvilken, individerne træffer deres livsvalg, og sociale bevægelser spiller en rolle i forhold til at sætte livspolitiske emner på dagsordenen, så er livspolitik i sidste ende et spørgsmål om individuelle valg: "Livspolitik drejer sig om politiske spørgsmål, som flyder fra selvrealiseringsprocesserne i post-traditionelle kontekster, hvor globaliserede påvirkninger trænger dybt ind i selvets refleksive projekt, og hvor selvrealiseringsprocesser omvendt påvirker globale strategier." (Giddens 1999, 249)

Opsummerende kan vi derfor sige, at 'det politiske' i livspolitik skal søges i den *indvirkning* og *indflydelse*, som disse valg har på andre mennesker og på miljøet. Giddens' idé om social forandring kan beskrives på denne måde: hvis vi vælger at handle på en anden måde, end vi plejer, så forandrer vi samfundets strukturer og institutioner – under forudsætning af at nok mennesker gør, som vi gør.⁶ Hvis mennesker er konfronteret med flere og flere livsbeslutninger med en livspolitisk karakter – som ifølge Giddens netop er tilfældet i 'det posttraditionelle samfund' – så er vores institutioner og fundamentale samfundsmæssige strukturer konstant 'i spil', konstant *potentielt* under forandring. Det er præcist også grunden til, at vi ifølge Giddens skal fokusere mere på livspolitik, dvs. på de valg, vi som individer træffer i vores hverdagsliv. Disse valg har i sidste ende *politisk* betydning. Vores valg af livsstile *fastholder*, *forny* eller *forandrer* nemlig reelt samfundets institutioner og strukturer, og det er præcist det, som Giddens ønsker, vi skal erkende: "Det er vigtigt at indse, at hverdagens eksperimentelle karakter er konstitutiv. Hvordan, vi takler de beslutninger, som melder sig hen ad vejen, hjælper med til at strukturere netop de institutioner, som vi reagerer i forhold til." (Giddens 1994a, 83)

Spidsformuleret: "Livspolitik er ... livsbeslutningernes politik." (Giddens 1999, 249) Ved at sætte lighedstegn mellem individuelle beslutninger og politik tegner Giddens et billede af den nuværende sociale virkelighed, der ligner det, den tyske politolog Michael Th. Greven tegner i bogen *Die politische Gesellschaft* (1999). Greven hævder nemlig tilsvarende, at vi som individer i dag er kommet under et stigende pres for selv at afgøre flere og flere forhold angående vores eget liv, idet traditionen ikke længere tilvejebringer vished og forudbestemthed. Moderniteten, og her er Greven fuldstændig enig med Beck og Giddens, indeholder traditionens selvrefleksion, kravet om legitimation overfor rituel herredømmeeksekvering (Greven 1999, 33). Greven observerer også en politiseringsproces 'fra neden', der minder om den Giddens

diagnosticerede, baseret på den udbredte opfattelse af moderne individer som myndige mennesker (Greven 1999, 54f). Det forhold, at hverdagslivet er fyldt med beslutninger, der skal træffes, mens traditionelle gruppebaserede former for politik er på retur, kan derfor ifølge Greven også interpreteres som en motor for en politisering på et mikroniveau.

Greven er dog samtidigt kritisk i forhold til et for individualistisk politikbegreb. Han hævder, at der har fundet en 'fundamentalpolitisering' sted i moderne samfund. Det forhold, at moderne samfund må klare sig uden de traditionelle samfunds visheder, fører til et stadigt stigende behov for at træffe beslutninger. I moderne samfund tages tingene ikke for givet, de bliver derimod hele tiden gjort til genstand for beslutningsprocesser: "Det er blevet principielt muligt at forhandle alt, og alle afgørelser, der skal træffes, fremstår som interessekonflikter, politikken kan hævde at have beføjelser overfor alt, og ethvert voksent samfundsmedlem tæller som politisk subjekt." (Greven 1999, 55) Det faktum, at der ikke længere er mange taget-for-givet beslutningspræmisser, udvider således politikens område. Det er det moderne livs *kontingens*, der fører til en 'Zwang zur Dezision' (Greven 1999, 9) og derfor til et 'politisk' samfund.

Skønt Greven således tenderer mod at sætte lighedstegn mellem politik og beslutningstagning som sådan, ønsker han samtidigt at fastholde en identifikation af politik med 'det almene vel'. Egentlig politik kan der ifølge Greven kun være tale om, hvis de beslutninger, der træffes, har relevans for et samfund og ikke blot for enkeltindivider eller grupper. Men i præcist hvilken forstand, beslutningerne skal have relevans for samfundet, forbliver uklart. Er fx individernes *orientering* mod 'det almene vel' nok – eller er det snarere beslutningernes faktiske *indvirkning* og *rækkevidde*, der er kriteriet? I ingen af tilfældene er politik et synonym for beslutningstagning i al almindelighed.

I sidste ende afslører Grevens forestilling om det moderne samfunds 'fundamentalpolitisering', at en for voldsom udstrækning af politikbegrebet snarere tilslører end oplyser de nye fænomener, som begrebet subpolitik skulle sætte fokus på. Hvis alle former for beslutningstagning er politik, hvorfor skal vi så i det hele taget bekymre os om at skelne mellem et område for formel politik og et område for uformel subpolitik (eller mellem politik og alt muligt andet, for den sags skyld)? Såvel Grevens som Giddens' diskussioner har klare mangler. Ideen om, at hverdagslivet i stigende grad bliver politisk, mangler fx er klar forankring i et sociologisk politikbegreb. Hvis vi accepterer, at politikens funktion er at tilvejebringe *kollektivt bindende beslutninger*,⁷ dvs. beslutninger, som binder såvel beslutningstageren som et givent kollektiv (det være sig staten, en organisation eller enhver anden gruppe), så mangler ideen om, at individuelle livsvalg skal forstås som politiske, stadig teoretisk backup.⁸

Subpolitik og livspolitik – ligheder og forskelle

Det Beck og Giddens er enige om er først og fremmest den overordnede modernitetsanalyse – ikke i detaljer, men i det overordnede billede af en *ny* modernitet, en periode som medfører fundamental *usikkerhed* og *kontingens*.⁹ De er også enige om, at overgangen til det andet moderne eller det senmoderne nødvendiggør et bredere politikbegreb, der fx kan omfatte blandingen af *private* valg med '*politiske*' – og dermed også offentlige – kriterier.

Der er også en vigtig normativ overensstemmelse mellem Giddens og Beck. Deres arbejde med nye politikbegreber kan nemlig forstås som en form for oplysning i den kantianske betydning af ordet. Giddens og Beck tilskynder os til at lede efter det politiske på steder, der er forskellige fra de traditionelle politiske. Men de vil mere end det. De indtager også en *normativ* holdning: de påpeger, at kun ved at se de fænomener, de behandler under begreberne livspolitik og subpolitik, som politiske, kan vi påtage os et ansvar for dem. For at være *myndig* i dag, må man forstå det (sub)politiske i hverdagslivet. Men hvor Giddens med sit begreb om livspolitik primært fokuserer på individets privatliv, så dækker Becks begreb om subpolitik *både* det individuelle *og* det kollektive niveau for politiske aktiviteter udenfor den traditionelle politiske sfære. Det gør derfor Becks begreb mere anvendeligt, hvis vi ønsker at forstå ikke-formelle former for politik. For selvom livspolitiske emner kan føre til kollektive politiske handlinger, og selvom et fænomen som politisk forbrug – som vi vender tilbage til nedenfor – præcist kun kan begribes som 'individualised collective action' (Michelletti 2001), så mangler Giddens' begreb en sensitivitet overfor ligefremt *kollektive* former for politisk handling, som finder sted udenfor den traditionelle politiske sfære, fx NGO-aktiviteter. Ved således at dække de sociale bevægelser aktiviteter og andre former for kollektiv politisk handling udenfor den traditionelle politiske sfære *såvel som* individuelle former er Becks subpolitikbegreb bredere favnende end Giddens' begreb om livspolitik.

Vi vil dog argumentere for, at der bør skelnes skarpere mellem subpolitikens ovenfor nævnte 'to ansigter', dvs. mellem 'aktiv' og 'passiv' subpolitik. Såvel Giddens som Beck pointerer, at der er nye aktører udenfor det formelle politiske system, som *aktivt* forfølger en politisk dagsorden. Sådanne aktører, fx NGO'er eller politiske forbrugere, forsøger at gennemtrumfe sociale forandringer ved hjælp af andre midler end formel statsmagt. Selvom disse organisationer og bevægelser helt klart ikke er placeret i det traditionelle politiske system, så er deres aktiviteter alligevel rettet mod det politiske. De *siger mod* at lave politik. Modsat fremhæver den diskussion, som Beck etablerer i forhold til virksomheder og professioner, altså diskussionen af deres 'illegitime' indflydelse på vores livsbetingelser,¹⁰ at der er ekstra-politiske

magtkilder i moderne samfund. Hermed dementeres forestillingen om, at det politiske system har fat i styrepinden i forhold til social forandring. I den forbindelse er det vigtigt at bemærke, at de aktører, der udøver sådanne former for magt, egentlig ikke er interesseret i politisk magt som sådan eller i 'at lave politik'. Det forholder sig snarere sådan, at 'de kommer til at lave politik', at politik er en bivirkning ved deres aktiviteter. Deres engagement i (sub)politik kan derfor beskrives som *passiv*.

Aktiv subpolitik: NGO'er, politiske forbrugere og etiske investorer

Den ligefremme, aktive dimension ved subpolitik er mest iøjnefaldende i sociale bevægelser og protestgruppers – altså NGO'ers – mangeartede aktiviteter. Traditionelt har disse bevægelser været diskuteret under teorier om 'nye sociale bevægelser'.¹¹ På det tidspunkt hvor ideen om 'nye' sociale bevægelser blev formuleret, blev det nye kædet sammen med de radikalt anderledes emner, som disse bevægelser behandlede, i forhold til arbejderbevægelsens 'gamle' agenda. Feminisme og miljøspørgsmål handlede tilsyneladende mere om identitet, livskvalitet og 'cultural politics' end om fordelingen af social velstand. De nye sociale bevægelser var mindre interesseret i at bemægtige sig statsmagten end i at udbrede deres ideer ved hjælp af innovative protestaktioner, som udfordrede den formelle politiks etablerede kanaler (Melluci 1980; 1989; 1996). Nogle teoretikere har bemærket, at det medførte en 'udfordring af den institutionaliserede politiks grænser' (Offe 1985). Denne påstand har dog at gøre med karakteren af de nye sociale bevægelseres aktiviteter *inden for* en nationalstatslig kontekst og ikke med deres grænseoverskridende natur. Det blev faktisk ikke bemærket, at det var den anden store nyskabelse ved de *nye* sociale bevægelseres aktiviteter. Men præcist fordi emner som kvinders rettigheder, menneskerettigheder og miljøbeskyttelse har betydning ud over nationale grænser, har disse bevægelser i stadig stigende grad søgt det transnationale samarbejde og adresseret deres krav til en *transnational offentlighed*.

Beck argumenterer derfor for, at enkeltsager som fx Brent Spar sagen eller protesterne mod de franske atomprøvesprængninger i Stillehavet afslører konturerne til en global offentlighed, en *Weltöffentlichkeit*, og dermed muligheden for aktiv, global subpolitik. Men Beck siger også, at Brent Spar sagen og lignende sager først og fremmest skal forstås som symboler på vores dårlige samvittighed, og han understreger, at det er en barriere for aktiv subpolitik. I den slags sager er vi udleveret til mediernes symbolske politik (Beck 1997b, 57). Som aktører i den nye politiske kultur befinder vi os i en situation, hvor private virksomheder konkurrerer med NGO'er og andre i

forsøget på at få os til at købe deres virkelighedsbeskrivelser, og hvor alle konfliktens parter hævder at være "rationelle" aktører (Holzer 2001, kap. 6).

Skønt Beck dermed påpeger markedets manglende gennemsigtighed som noget, der må medtænkes, og selvom han samtidigt understreger, at en verdensoffentlighed kun afslører sig selv i enkeltsager, så er han stadig positiv i sin bedømmelse af Brent Spar sagen og lignede boykotsager. Baseret på akkumuleringen af succes fra 'enkeltsager', skriver han, 'erkender det globale civilsamfund sin magt' (Beck 1997b, 60-61).

Målet for transnationale sociale bevægelser er utvivlsomt at udøve indflydelse på det politiske – men altså ikke nødvendigvis via partipolitik eller staten. De mest indlysende manifestationer af sådanne aktiviteter er spektakulære (og kortlivede) begivenheder som fx de boykotkampagner, der blev nævnt ovenfor. Men udover disse direkte konfrontationer ligger de sociale bevægelser indflydelse i deres evne til at relatere deres interesser og agendaer til folks hverdagsliv – med andre ord: at relatere dem til individernes livspolitik.¹²

Forbrugere, som gennem deres forbrug aktivt forsøger at skaffe sig indflydelse på deres egne og andres livsbetingelser, omtales ofte som politiske forbrugere (IFF og Elsam 1996). En politisk forbruger kan defineres som en forbruger, der i sine indkøb er styret af *bevidste* holdninger rettet mod fællesskabet. Ved hjælp af en dobbeltstrategi, som implicerer aktive valg og fravalg (boykot) af bestemte varer, søger den politiske forbruger at gennemtvinge forandringer eller at opretholde sine egne og andres livsbetingelser. Forskellige undersøgelser har peget på, at omkring 30% af de danske forbrugere kan karakteriseres som politiske forbrugere (IFF og Elsam 1996; men også IFKA 1996; Vilstrup 1997; Mandag Morgen 1995).¹³

Hvis vi ser på, hvordan den politiske forbruger forstår sit eget forbrug, så viser en undersøgelse lavet af Institutet for Fremtidforskning (IFF) og Greens Analyseinstitut, at 40% af de politiske forbrugere mener, at politisk forbrug er en god måde at vinde politisk indflydelse på (IFF og Elsam 1996, 117). Denne undersøgelse viser også, at respondenterne som helhed vurderer den politiske indflydelse, de kan få gennem deres forbrug, som værende på niveau med eller endda lidt over niveauet for andre uorganiserede politiske deltagesformer som fx at arbejde i en græsrodsorganisation eller at deltage i en demonstration (IFF og Elsam 1996, 116). Undersøgelsen viser endvidere, at Ulrich Becks forudsigelser om, at virksomhederne fremover må til at legitimere sig *direkte* i forhold til en ny 'forbrugeroffentlighed', faktisk svarer meget godt til, hvordan mange danske forbrugere *allerede* tænker. Således svarede ikke færre end 25% af de adspurgte, at virksomhederne bør have synlige holdninger i forhold til væsentlige politiske spørgsmål (IFF og Elsam 1996, 117), hvilket er et bemærkelsesværdigt højt tal, når man tager

i betragtning, at den teknisk-økonomiske sfære er opbygget omkring ikke-legitimation.¹⁴

Af tilsvarende hvis ikke endda af større betydning for virksomhederne er fremkomsten af 'politiske' eller, som de sædvanligvis kaldes, 'etiske investorer'. Den stigende betydning af fonde, som advokerer for etiske, sociale og miljømæssige principper forøger kun presset på virksomhederne for at gøre noget ved problemerne (jf. Gray, Bebbington og Walters 1993, kap. 10; Lowry 1993). For mange af de store virksomheder er det måske i mindre grad den finansielle magt, som sådanne fonde besidder, der virker afskrækkende. Det er snarere den potentielle offentlighed, der følger med fondenes beslutninger om at investere eller at trække investeringer tilbage, der kan skræmme virksomhederne. Sådanne beslutninger kan nemlig have betydning ikke bare for finansmarkederne, men også for forbrugerne. Sammenlagt må man sige, at politisk forbrug og etiske investeringer er relativt magtfulde subpolitiske instrumenter. Skønt ingen faktisk kontrollerer dem, er det klart, at protestgrupper kan udøve magt i det omfang, de formår at mobilisere sådanne præferencer og dispositioner. Den udfordring, som denne form for subpolitik udøver i forhold til visse økonomiske agenter, bør derfor ikke undervurderes.

Passiv subpolitik: politik som en bivirkning

I tillæg til den aktive subpolitikens offentligt synlige ansigt, har subpolitikken også et andet, mere skjult ansigt – det vi ovenfor har kaldt for 'passiv' subpolitik. Den omfatter de tilfælde, som er 'politiske' i form af bivirkninger af ellers ikke-politiske handlinger eller beslutninger. I *Risikosamfundet* illustrerer Beck denne form for subpolitik med den *medicinske profession* som eksempel. Sideløbende med teknologiske fremskridt, opstår der hidtil ukendte terapier, diagnostik og potentialer. Når det fx gælder nye muligheder for genetisk diagnostik og terapi, ser det ud til, at den regulerende politik uundgåeligt vil 'halse bagefter'. Idet politikken altid må begynde med de beslutninger, der allerede er taget af professionen (først og fremmest fordi politikken mangler den nødvendige ekspertise til at træffe beslutninger på et tidligere stadie), så tvinger professionen politikken til at acceptere de allerede truffne beslutninger som uomgængelige præmisser for den videre beslutningsproces. I den forstand afgør de derfor politiske beslutninger på forhånd. Det betyder dog ikke, at videnskabsmænd *bevidst* forsøger at lave politik. Det er bare noget der sker – altså som en bivirkning. De videnskabsfolk, der har været involveret i det store forskningsprojekt med kortlægningen af menneskets gener, 'The Human Genome Project', har fx ikke været drevet af et ønske

om at sætte en ny politisk dagsorden. En bivirkning af deres forskning er dog, at de uundgåeligt medvirker til at ændre livsbetingelserne for millioner af mennesker overalt i verden. Deres aktiviteter i laboratorierne skal derfor ifølge Beck karakteriseres som subpolitik.

Et lignende eksempel kan tages fra den økonomiske sfære: industriproduktion og investeringsbeslutninger kan have stor betydning for menneskers liv, men bliver ofte ikke erkendt. Det gælder både for de intenderede konsekvenser, fx dem der har med beskæftigelsesmuligheder og skattebetaling at gøre, og for de uintenderede bivirkninger, fx ulykker og forurening. De procedurer, som virksomhederne har for at træffe beslutninger, er selvfølgelig ikke genstand for demokratiske processer eller offentlig deltagelse (og hvis de var, ville vi også skulle leve med bivirkningerne af sådan et arrangement!). Ligeledes bliver goderne ikke fordelt til befolkningen. Men bivirkningerne af virksomhedernes operationer, produktionens eksternaliteter, skal samfundet som helhed bære. Der er selvfølgelig grænser for denne specielle form for 'indflydelse på menneskers livsbetingelser', idet industriproduktionens bivirkninger inddæmnes med statslig regulering. Med John Dewey kan vi sige, at staten først og fremmest er en virksomhed, der er rettet mod – og midlertidigt løser – problemet med bivirkningerne.¹⁵ Men hvis det er sådan, at bivirkningerne og de skadelige konsekvenser ved produktionen *gennembryder* statsgrænser, forholder sagen sig helt anderledes. I det tilfælde må det overvejes om ikke den strukturering af livsbetingelser, der finder sted ved hjælp af fjerne beslutninger, er illegitim – altså et tilfælde af udefrakommende subpolitik.¹⁶

I tillæg til den gennembrydning af politiske grænser, der finder sted, overskrider bivirkningerne også institutionelle grænser via 'overflowing' (Callon 1998). Det er tilfældet, når ejendom ikke kun bruges som en indikator på til rådighed stående kapital, men også bruges som *politisk* magt. Vi er her mindre interesseret i den mest oplagte form, det kan have, nemlig den hvor ejendom intentionelt bruges til politiske formål. Der er en 'common sense' og juridisk betegnelse for det – nemlig *korruption* – som sikrer, at den form for grænseoverskridning forbliver forbigående. Korruption er derfor et vigtigt, men dog helt igennem uspektakulært fænomen, idet det fuldstændig går på tværs af det moderne samfunds differentiering og af samme grund er undertrykt af lovmæssige og institutionelle foranstaltninger. Men hvis på den anden side brugen af ejendom kun resulterer i politik som en bivirkning, så slår disse sikkerhedsforanstaltninger ikke til. Det er tilfældet, når økonomisk velstand bruges til at skabe et potentiale for *negative* sanktioner. Mens korruption stadig er et tilfælde af positive sanktioner (nogen bliver betalt for at gøre noget), så fungerer mobiliseringen af økonomiske ressourcer for at øve indflydelse på det politiske fællesskab, fx truslen om at flytte en industriel

produktion, via negative sanktioner. I det tilfælde er der tale om *subpolitik*.

Præcist fordi dette er et hurtigt voksende fænomen, er ejendomsrettens funktion også kommet under et stigende pres. Som nævnt ovenfor så forudsiger Beck, at den nye politiske kultur i fremtiden vil kræve legitimation af den teknisk-økonomiske sfære for de afgørende ændringer af vores livsbetingelser, som den skaber. Det betyder, at resultatet og retningen af de teknologiske forandringer i en hidtil uset grad kommer under et *legitimationspres*. Økonomiske handlinger erhverver sig en ny politisk og moralsk dimension, som før var fremmed for dem: ”Økonomiens djævel nedsænkes ... i den offentlige morals vievand og påtager sig en helgenlorie af omsorg over for natur og samfund.” (Beck 1997a, 305) Der er klare tegn på, at en sådan udvikling vinder frem – specielt når det drejer sig om *transnationale* konsekvenser af industriproduktion. Set fra et globalt perspektiv er de transnationale virksomheder konfronteret med de problemer, der følger med forskellige og ofte modstridende lovmæssige rammer og samfundsmæssige forventninger. Derfor bliver behovet for legitimation – i betydningen offentligt at vise sine gode intentioner overfor et transnationalt publikum – mere og mere akut.

Det sidste eksempel viser også, hvordan aktiv og passiv subpolitik ofte er flettet sammen. Den *passive* subpolitiks skjulte operationer tilvejebringer drivkraften og dagsordenen for de sociale bevægelers *aktive* subpolitik: protestgrupper udfordrer hvad de opfatter som illegitime ekstraomkostninger som påføres samfundet via bivirkningerne.

Konklusion

Vi har i denne artikel argumenteret for, at vi må skelne mellem *to former for subpolitik* for på denne måde at fremhæve to lignende, men samtidigt meget forskellige fænomener, som Beck behandler under betegnelsen subpolitik. På den ene side refererer Beck til uformelle – dvs. ikke-institutionaliserede – former for subpolitik, hvor politik er målet med handlingerne (fx NGO’ers aktiviteter). Vi har foreslået, at vi kalder denne form for subpolitik for ’aktiv subpolitik’. På den anden side diskuterer Beck også, hvordan lægevidenskaben, økonomiske aktører og andre ikke-politiske kræfter influerer på vores livsbetingelser og derfor reelt ’laver’ (sub)politik. Vi er enige og har ovenfor foreslået, at vi kalder den form for subpolitik ’passiv subpolitik’ for at fremhæve dens *indirekte* og *tilfældige* karakter – eller med andre ord: for at fremhæve, at der her er tale om ’(sub)politik som en bivirkning’.

Men for helt at kunne forstå subpolitikens betydning generelt – og specielt dens passive variant – anser vi det for nødvendigt at gå hinsides en

debat om, hvad politik *er*. Vi har et andet sted foreslået en elaborering af begrebet subpolitik ud fra en stærkere understregning af dets *samfundsmæssige* betydning via forskellige, ikke nødvendigvis politiske former for *indflydelse* og *magt* (Holzer og Sørensen 2001). Spørgsmålet om hvorvidt sådanne former for indflydelse og magt kan og bør gøres politiske i den traditionelle betydning af ordet, og hvorvidt det ville betyde at underkaste dem en eller anden form for demokratisk kontrol, ligger ud over denne artikels genstandsområde. Men spørgsmålet fortjener helt sikkert at blive diskuteret.

Noter

¹ For at understrege de specifikke kvaliteter ved disse risici har det været foreslået at kalde dem 'nye risici' (Lau 1989) eller 'anden-ordens farer' (Bonß 1995).

² For den oprindelige formulering af ideen om, at vi bør skelne mellem 'aktiv' og 'passiv' subpolitik se Sørensen (2001), hvor der skelnes mellem aktiv subpolitik som en form for bevidst subpolitik og passiv subpolitik som en ikke-bevidst form.

³ Hvis man betænker den dominerende rolle, som det økonomiske system spiller i moderne samfund, så er det plausibelt at hævde, at de 'vigtigste' beslutninger her sandsynligvis *aldrig* er blevet taget i det politiske system. Vi er ikke helt sikre på, om det ville være ønskværdigt eller 'normativt gyldigt' at opfordre til en politisering eller 'demokratisering' af *alle* disse beslutninger. Som vi ser det, er den store fordel ved begrebet *subpolitik*, at det giver os lov til at forstå disse beslutninger i deres fulde flertydighed – som hverken politiske eller ikke-politiske.

⁴ Fundamentalisme kan tilsvarende defineres som 'traditionen forsvaret på traditionel vis', dvs. som noget, der anses for selvindlysende (Giddens 1994a, 6 og 48).

⁵ I *Beyond Left and Right* (1994a) argumenterer Giddens for, at den klassiske distinktion i politik mellem 'højre' og 'venstre' ikke længere passer til virkeligheden. Den traditionelle venstrefløj, den traditionelle politisk radikale position, bliver mere og mere konservativ i forsøget på at holde fast i den etablerede velfærdsstat, mens de traditionelt konservative, højrefløjen, i stor stil er blevet til neoliberale, der plæderer for et frit marked og dermed bidrager til traditionens erodering. Distinktionen mellem højre og venstre i politik er dermed ikke længere til nogen nytte. Giddens foreslår derfor, at vi gentænker politik *binsides* denne distinktion. Og det kan vi altså ifølge ham blandt andet gøre ved at fokusere mere på livspolitik.

⁶ Dette begreb om social forandring skal ses i sammenhæng med 'strukturenteorien' (Giddens 1984). Strukturenteorien forsøger at forbinde handlingssociologien med funktionalistiske, strukturelle sociologiske positioner ved at indtage det synspunkt, at samfundsmæssige strukturer konstant har brug for at blive reproduceret.

⁷ For en diskussion af en sådan funktionalistisk forståelse af politik se fx Luhmann (2000).

⁸ Et af de steder, hvor der udvikles nye begreber i forsøget på at fange hverdagslivets politiske karakter, er i det relativt nye, poly-disciplinære forskningsområde 'politisk forbrug'. Et godt eksempel på det er den svensk-amerikanske politolog Michele Michelettis

begreb 'individualised collective action' (Micheletti 2001). Med dette begreb forsøger Micheletti at besvare spørgsmålet: 'Hvordan kan *individuelle* forbrugere forstås som politiske forbrugere?'

⁹ Spørgsmålet, om kontingens er et generelt træk ved moderniteten (Luhmann 1992; Therborn 1995, kap. 1), behøver ikke opholde os her, idet det tilsyneladende først er for nylig, at konsekvenserne af denne usikkerhed har fået en prominent plads i det moderne samfunds generelle selvbeskrivelser.

¹⁰ 'Illegitim' fordi disse aktører ifølge Beck er hinsides demokratisk kontrol. Om det er muligt – og ønskværdigt – at lave om på det, som den nedsættende term foreslår, er et helt andet spørgsmål.

¹¹ New social movement tilgangen (NSM), som blev formuleret i opposition til ressourcemobiliserings paradigmet i forskningen inden for sociale bevægelser (jf. McCarthy og Zald 1977), betoner ideologierne, 'claims-making' og identitetsspørgsmåls rolle i dannelsen af sociale bevægelser. Teoretikere som fx Habermas (1981), Melluci (1980), Offe (1985) og Touraine (1981) anførte, at disse bevægelseres relevans skulle forstås i sammenhæng med de sociale forandringer, som de diskuterede under overskrifterne 'senkapitalisme' og 'postindustrialisme'. For en gennemgang af debatten se Buechler (1995).

¹² Dette har også været et meget diskuteret emne inden for NSM teorier. Det hævdes her, at disse bevægelser bedre har været i stand til at aktualisere og mobilisere medlemmernes 'identiteter' end ældre sociale bevægelser. Se også Hellman (1996).

¹³ For en udførlig diskussion af 'den politiske forbruger som subpolitiker' se Sørensen (2001).

¹⁴ Det er ikke kun danske forbrugere, der har disse holdninger til virksomhederne. Ifølge *The Millennium Poll on Corporate Social Responsibility* er dette tilsyneladende en general, global trend. (Enviro-nics International Ltd. 2000)

¹⁵ "Når indirekte konsekvenser erkendes, og der gøres forsøg på at regulere dem, så opstår der noget, der har en stats træk." (Dewey 1946, 12)

¹⁶ Generelt er det selvfølgelig sådan, at virksomheder udøver magt på basis af deres økonomiske rigdom. Det er indlysende, at den form for magt er legitim inden for en liberal samfundsordning, hvor ejendomsretten er grundlovssikret rettinghed.

Litteratur

Beck, Ulrich: ([1986] 1997a) *Risikosamfundet - på vej mod en ny modernitet*, Hans Reitzels forlag, København.

Beck, Ulrich: (1993) *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*, Suhrkamp, Frankfurt/Main.

Beck, Ulrich: (1994a) "The reinvention of politics: towards a theory of reflexive modernization" in Ulrich Beck, A. Giddens and S. Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 1-55). Polity Press. Cambridge.

Beck, Ulrich: (1994b) "Self-dissolution and self-endangerment of industrial society: what does this mean?" in U. Beck, A. Giddens and S. Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 174-183). Polity Press. Cambridge.

Politik i det refleksive moderne: fra livspolitik til subpolitik

- Beck, Ulrich: (1996) "World risk society as cosmopolitan society? Ecological questions in a framework of manufactured uncertainties" in *Theory, Culture & Society*, 13(4), 1-32.
- Beck, Ulrich: (1997b) *Weltrisikogesellschaft, Weltöffentlichkeit und globale Subpolitik. (Wiener Vorlesungen)*. Picus Verlag, Wien.
- Beck, Ulrich: (1999) "Subpolitics: ecology and the disintegration of institutional power" in *World Risk Society* (pp. 91-108). Polity: Cambridge.
- Beck, U., Bonß, W. og Lau, C.: (2001) "Theorie reflexiver Modernisierung - Fragestellungen, Hypothesen, Forschungsprogramme" in U. Beck og W. Bonß (red.) *Die Modernisierung der Moderne* (pp. 11-59). Suhrkamp. Frankfurt/Main.
- Beck, U., Giddens, A. og Lash, S.: (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press. Cambridge.
- Bonß, Wolfgang: (1995) *Vom Risiko: Unsicherheit und Ungewißheit in der Moderne*. Bund. Hamburg.
- Buechler, S. M.: (1995) "New social movement theories" in *Sociological Quarterly*, 36(3), 441-464.
- Callon, M.: (1998) "An essay on framing and overflowing: economic externalities revisited by sociology" in M. Callon (red.), *The Laws of the Markets*. Blackwell. Oxford.
- Dewey, John: (1946) *The Public and Its Problems (1927)*. Gateway. Chicago.
- Environics International Ltd.: (2000) *The Millennium Poll on Corporate Social Responsibility. Executive Briefing*, (i samarbejde med The Prince Of Wales Business Leaders Forum og The Conference Board). (<http://www.environics.net/cil/millennium/MPEExecBrief.pdf>)
- Giddens, Anthony: (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony: (1990) *Consequences of Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony: ([1991] 1999) *Modernitet og selvidentitet. Selvet og samfundet under sen-moderniteten*, Hans Reitzels forlag, København.
- Giddens, Anthony: (1994a) *Beyond Left and Right: the Future of Radical Politics*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony: (1994b) "Living in a post-traditional society" in U. Beck, A. Giddens and S. Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 56-109). Polity Press. Cambridge.
- Giddens, Anthony: (1994c) "Risk, trust, reflexivity" in U. Beck, A. Giddens and S. Lash (red.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 184-197). Polity Press. Cambridge.
- Gray, R. H., Bebbington, J. og Walters, D.: (1993) *Accounting for the Environment (The Greening of Accountancy, Part II)*. Paul Chapman. London.
- Greven, Michael T.: (1999) *Die politische Gesellschaft. Kontingenz und Deziision als Probleme des Regierens und der Demokratie*. Leske + Budrich. Opladen.
- Habermas, Jürgen: (1981) "New social movements" in *Telos*, 49, 33-37.
- Hellmann, K.-U.: (1996) *Systemtheorie und neue soziale Bewegungen. Identitätsprobleme in der Risikogesellschaft*. Westdeutscher Verlag. Opladen.

- Holzer, Boris: (2001) *Transnational Subpolitics and Corporate Discourse. A Study of Environmental Protest and the Royal Dutch/Shell Corporation*. Ph.d. afhandling: University of London (London School of Economics).
- Holzer, B. og Sørensen, M. P.: (2001) *Subpolitics and Subpoliticians*. Arbejdsrapport 4 des SFB 536 Reflexive Modernisering, München, Juli 2001. Tilgængelig via SFB 536's hjemmeside (<http://www.sfb536.mwn.de/arbeitspapiere/ap4-holzer.pdf>)
- Instituttet for Fremtidforskning (IFF) og Elsam: (1996) *Den politiske forbruger*. Elsam, Fredericia.
- Instituttet for Konjunktur-Analyse (IFKA): (1996) *Danskerne 1997*. IFKA. København.
- Lau, Christoph: (1989) "Risikodiskurse. Gesellschaftliche Auseinandersetzungen um die Definition von Risiken" in *Soziale Welt*, 40, 418-436.
- Lowry, Ritchie P.: (1993) *Good Money. A Guide to Profitable Social Investing in the '90s*. W. W. Norton & Company. New York.
- Luhmann, Niklas: (1992) "Das Moderne der modernen Gesellschaft" in *Beobachtungen der Moderne* (s. 11-49). Westdeutscher Verlag. Opladen.
- Luhmann, Niklas: (2000) *Die Politik der Gesellschaft* (udgivet af André Kieserling). Suhrkamp. Frankfurt/Main.
- Mandag Morgen: (1995) *Ugebrevet Mandag Morgen*, nr. 26, 7. august 1995.
- McCarthy, J. D. og Zald, M. N.: (1977) "Resource mobilization and social movements: A partial theory" in *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212-1241.
- Melucci, Alberto: (1980) "The new social movements: A theoretical approach" in *Social Science Information*, 19(2), 199-226.
- Melucci, Alberto: (1989) *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Temple University Press. Philadelphia.
- Melucci, Alberto: (1996) *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Micheletti, Michele: (2001) *Why Political Consumerism? A Theoretical Context for Understanding the Phenomenon*. Paper præsenteret på 'International Seminar on Political Consumerism', 31. maj - 3. juni 2001, City University of Stockholm, Sverige.
- Offe, Claus: (1985) "New social movements: challenging the boundaries of institutional politics" in *Social Research*, 52(4), 817-868.
- Sørensen, Mads P.: (2001) "Den politiske forbruger som subpolitiker" in C. Fenger-Grøn og J. E. Kristensen (red.), *Kritik af den økonomiske fornuft*. Hans Reitzels forlag. København.
- Therborn, G.: (1995) *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945-2000*. Sage. London.
- Touraine, Alain: (1981) *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Vilstrup Research: (1997) "Den politiske forbruger" in *Newsletter April 1997*, (<http://www.vilstrup.dk/dk/vilstrup.htm>)